

مقایسه ساختار تشبیه در دو منظومه خسرو و شیرین و لیلی و مجنون

دکتر طاهره صادقی تحصیلی

استادیار دانشگاه لرستان

به‌نوش رحیمی هرسینی

دانشجوی دکتری دانشگاه لرستان

چکیده

در این تحقیق تشبیهات دو منظومه خسرو و شیرین و لیلی و مجنون از نظر تعداد ارکان، حسی یا عقلی بودن دو طرف تشبیه، انواع وجه شبه، انواع تشبیهات، ترکیبی و یا مفرد بودن تشبیه بررسی شده است. آمار بسامد و در صد هر نوع به دست آمده و در هر دو منظومه مقایسه شده است. و سپس با استفاده از این آمار شیوه تصویرسازی نظامی در هر دو منظومه بررسی می‌شود و میزان ابتکار نظامی در آفریدن تشبیهات جدید و یا نگاه‌های جدید به تشبیهات گذشته نقد و تحلیل می‌شود. نوع تشبیهات، اختلاف محیط طبیعی و فرهنگی حاکم بر هر دو مجموعه را نمایان می‌کند که در پایان مقاله نمونه‌هایی از تشبیهات دو منظومه در اثبات این امر آمده است. منظومه خسرو شیرین ۵۳۰۰ بیت است که حدود ۱۰۳۴ تشبیه در آن به کار رفته است که حدود ۱۹/۵۰ درصد از کل ابیات است. منظومه لیلی و مجنون ۴۷۰۰ بیت دارد که ۴۸۲ مورد تشبیه در آن یافت شد که حدود ۱۰/۲۵ درصد کل ابیات است.

کلیدواژه‌ها: تشبیه، وجه شبه، خسرو شیرین، ابتکار، لیلی و مجنون.

۱- مقدمه

تطبیق و مقایسه روشی است برای دست یافتن به حقایق و ظرایفی که در حالت عادی در مطالعه یک اثر ممکن است نادیده باقی بماند. وقتی آثار یک شاعر با هم تطبیق داده می‌شوند نکاتی بر ما آشکار می‌شود از قبیل اینکه شاعر چقدر توانسته است در انتخاب موضوع و آفرینش فضای جدید نوآور باشد. و اینکه آیا در بیان خود در لفظ و معنا به تکرار دچار شده است یا نه؟ موضوعات و فضاهای متفاوت را چگونه در آثار خود می‌پرورد؟ هر چه شاعر در انتخاب موضوع نوآور باشد و یا مفاهیم یکسان را به شیوه‌های مختلف توصیف کند نشان از قدرت ابتکار و خلاقیت او دارد.

عناصر خیال خود نشان ابتکار شاعر است که از حقیقت به واسطه خیال به مجاز پیوند می‌زند و دنیایی جدید می‌آفریند. «تخیل و تصویرپردازی عرصه تمرین آزادی و خلاقیت است. این عرصه مجالی است برای آدمی تا با قدرت سحرانگیز خیال، در پدیده‌ها حلول کند و روح خود را در آنها بدمد و جهان را به دلخواه خویش بسازد و عالمی و آدمی از نو بیافریند. هر هنرمندی به طرز خاص خویش به جهان می‌نگرد و نگاهش متأثر از حالات عاطفی و روحی اوست.» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۶۷) «خیال حاصل نوعی تجربه است که اغلب با زمینه‌ای عاطفی همراه است. امروز ناقدان معاصر می‌کوشند شعر و هنر را تجربه انسان بنامند و از آنجاکه هر کسی در زندگی خاص خود تجربه‌هایی ویژه خویش دارد، طبعاً صور خیال او نیز دارای مشخصاتی است و شیوه خاصی دارد که ویژه خود اوست؛ استعارات و تشبیهات و مجازهای ویژه خویش دارد که می‌توانیم آنها را تصاویر او بنامیم (شفیعی، ۱۳۷۰: ۱۷-۲۵) به همین دلیل است که با توجه به تصاویر می‌توان نوع فضا و محیطی که شاعر آفریده است را درک کرد. «در دستگاه زبانی هر شاعر و نویسندگی، خصوصیات آوایی، نحوی، واژگانی، معنایی، و ادبی - بلاغی شاخصی وجود دارد. دستگاه بلاغی بر اساس عناصر بیانی و بدیعی و سایر عناصر زیبایی‌شناسی زبان شکل می‌گیرد» (پورنامداریان، ۱۳۸۱: ۳۲). یکی از این خصوصیات بلاغی تشبیه است که شاعر بسته به نوع دیدگاه خود آن را به طرق مختلف می‌پرورد.

در دستگاه زبانی هر شاعر و نویسندگی خصوصیات آوایی، واژگانی، نحوی، معنایی و ادبی - بلاغی شاخصی وجود دارد. دستگاه بلاغی براساس عناصر بدیعی و بیانی و سایر عناصر زیبایی‌شناسی زبان شکل می‌گیرد. در این میان تشبیه یکی از مهم‌ترین عناصر بیانی در یک اثر ادبی است. تشبیه نشان‌دهنده وسعت و زاویه دید شاعر است؛ یعنی میان عناصر و اشیا مختلف ارتباط برقرار می‌کند و طبیعی است که در این راه، از حوادث و رویدادهای جامعه نیز تاثیر می‌پذیرد. همچنین تشبیه، تقلید و خلاقیت شاعر را نشان می‌دهد. تشبیه به عنوان یکی از فنون و ابزارهای بیانی، پایه شکل‌گیری بسیاری از اشعار است. در میان مباحث علم بیان،

تشبیه برجستگی ویژه‌ای دارد. زیرا اساس شکل‌گیری استعاره، تمثیل و به نوعی کنایه است. تشبیه مانند کردن چیزی است به چیزی، مشروط بر این که آن ماندگی مبنی بر کذب باشد نه صدق؛ یعنی ادعایی باشد نه حقیقی. (شمیسا، ۱۳۷۲: ۵۹) تشبیه هسته اصلی و مرکزی اغلب خیال‌های شاعرانه است. صورت‌های گوناگون خیال و نیز انواع تشبیه، مایه گرفته از همان شباهتی است که نیروی تخیل شاعر در میان اشیا کشف می‌کند. (پورنامداریان، ۱۳۸۱: ۲۱۴)

۱-۱ بیان مسئله

سوال این تحقیق این است که: ۱- آیا مقایسه ساختار تشبیهاتی که نظامی در دو منظومه لیلی و مجنون و خسرو و شیرین به کار برده است می‌تواند اختلافات اجتماعی فرهنگی میان این دو فضای داستانی را به تصویر بکشد. ۲- در جاهایی که شاعر برای ترسیم فضا و تصاویر ناچار به کاربرد سنت‌های شعری گشته است. آیا روشی خاص برای نوآوری و ابتکار در سنت‌های شعری داشته است یا اینکه دچار تکرار شده است؟

۱-۲ هدف و ضرورت تحقیق

آشنایی با شیوه‌ای که نظامی عناصر خیال را در دو فضای مختلف به کار برده است و اینکه شاعران بزرگ در بند سنت‌های شعری نمانده‌اند بلکه اختلاف فضاها و تفاوت نگرش‌ها خیال آنها را به آفرینش‌های تازه‌ای وامی‌دارد. همین نوآوری‌ها ترسیم گر سبک خاص شاعران بزرگ است که آنها را از خیل عظیم شاعران مقلد جدا می‌کند.

۱-۳ روش و مواد تحقیق

در این تحقیق ابتدا انواع تشبیه بر اساس تعداد ارکان و نوع رابطه‌ای که میان طرفین تشبیه برقرار است، استخراج شده است سپس با بررسی میزان بسامد و درصد تکرار هنرنوع تشبیه به مقایسه کلی دو منظومه پرداخته‌ایم و به نتیجه تحقیق دست یافته‌ایم.

۱-۴ پیشینه تحقیق

در زمینه مقایسه ساختار تشبیه دو مقاله تحقیقی انجام گرفته است. یکی به عنوان «ساختار تشبیه در خسرو شیرین و ویس و رامین» نوشته روح‌الله هادی و زینب نصیری و دیگری با عنوان «ساختار تشبیه در مخزن الاسرار و مطلع الانوار» نوشته آقای علیرضا نبی‌لو می‌باشد.

این هر دو مقاله در مقایسه ساختار تشبیه میان دو منظومه از دو شاعر جدا نوشته شده است. هر چند تا حدودی در روش که استخراج انواع تشبیه است به کار ما نزدیک است اما در اساس که بررسی تاثیر فضاها و نگرش‌های متفاوت دو منظومه جدا بر روی خیال‌پردازی‌های یک شاعر واحد است، متفاوت است.

۲- بحث و بررسی

۲-۱ مقایسه تشبیهات دو منظومه از نظر ذکر و حذف وجه شبه

شمیسا در تعریف وجه شبه می‌گوید: «بحث وجه شبه، مهم‌ترین بحث تشبیه است، چون وجه شبه، مبین جهان‌بینی و وسعت تخیل شاعر است و در نقد شعر بر مبنای وجه شبه است که متوجه نوآوری یا تقلید هنرمند می‌شویم» (شمیسا، ۱۳۷۲: ۹۴). «تشبیهی که وجه شبه در آن یاد نشده باشد و ضمناً ذهن مستقیماً متوجه آن شود، بی‌گمان رساتر و پرتأثیرتر است» (شفیعی، ۱۳۷۰: ۷۰) هر چند حذف وجه شبه ذهن خواننده را به تلاش وامی‌دارد تا دلیل شباهت را خود بیابد و لذت ادبی آن بیشتر است زیرا خواننده خود را در یافتن علت شبه با شاعر شریک می‌داند و به گونه‌ای حس آفرینندگی به خواننده نیز منتقل می‌گردد. اما گاهی شاعر مجبور به بیان وجه شبه است زیرا ممکن است تشبیه آن قدر غریب باشد که نبود وجه شبه موجب گمراهی خواننده شود و یا اصلاً منظور شاعر را در نیابد. حذف وجه شبه و یا ذکر آن، ممکن است به دلایل مختلفی صورت گیرد؛ نخست اینکه «وقتی مشبّه‌به دارای صفت و ویژگی واضح و آشکاری باشد، شاعر خود را ملزم به آوردن وجه شبه نمی‌بیند» (زنجانی، ۱۳۷۷: ۴۳). گاهی شاعر در تنگنای وزن و قافیه قرار می‌گیرد و ناچار به حذف وجه شبه می‌شود. گاه تشبیهات بدیع و نو است و شاعر ملزم به آوردن وجه شبه می‌شود. «از آنجاکه تشبیهات نو است، معمولاً مفصل است، یعنی شاعر یا نویسنده وجه شبه را - که غالباً تخیلی است - ذکر می‌کند تا نگرش او - که دو امر تازه را به هم مربوط ساخته است - فهمیده شود» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۳۷)

در هردو منظومه نظامی حدود پنجاه درصد؛ یعنی نیمی از تشبیهات، تشبیه با تمام ارکان به کار برده است و سادگی و تمامیت آن را حفظ کرده است. به کار بردن وجه شبه در تشبیه نشان از این دارد که اکثر تشبیهات نظامی در روزگار خودش تازگی داشته اند بدین خاطر ناگزیر از بیان وجه شبه و برای فهم بیشتر آن ادات را نیز ذکر کرده است. درصد تشبیهات کامل در خسرو شیرین بیشتر و از نظر تعداد دو و نیم برابر لیلی و مجنون است. و نشان از این دارد که نظامی زوایای دیگری از وجوه شباهت را مد نظر دارد و شباهت‌هایی را در طرفین تشبیه دیده است که تا آن زمان مغفول مانده است. در ابیاتی که در مبحث بعدی به عنوان نمونه آمده است می‌توان به نگاه موشکافانه نظامی به دریافت وجوه تازه شباهت اشاره کرد.

چو باد از آتشم تا کی گریزی: در نظر نظامی حرکت و تکاپوی باد به شخصی در حال گریز می‌ماند. چو گل در عاشقی پرده دریده: در سنت شعری گل معشوق است نه عاشق. چو گل گردن زنان را دست بوسند: جدا کردن گل از شاخه آن به دست‌بوسی مقتول، قاتل را می‌ماند در صورتی که سنت شعری ناز و تکبر و زیبایی گل را به تصویر می‌کشد نه تسلیم و دست‌بوسی آن را.

۲-۲- مقایسه ساختار وجه شبه در هردو منظومه

جدول شماره ۱				مجموع ابیات
خسروشیرین		لیلی و مجنون		
۵۳۰۰		۴۷۰۰		
درصد	بسامد	درصد	بسامد	
۱۹/۵۰	۱۰۳۴	۱۰/۲۵	۴۸۲	کل تشبیهات
۱۳	۱۳۱	۱۸/۲۵	۸۸	وجه شبه حسی
۷/۳۵	۷۶	۶/۰۱	۲۹	وجه شبه عقلی
۱	۸	۱/۴۵	۷	وجه شبه تخیلی
۱۴	۱۴۲	۱۰/۹۹	۵۳	وجه شبه حسی/تخیلی
۷/۳۵	۷۶	۱۲/۴۴	۶۰	وجه شبه عقلی/تخیلی
۱۱/۰۲	۱۱۴	۱۰/۵۸	۵۱	وجه شبه عقلی/حسی

نکته‌ای که در جدول وجه شبه خودنمایی می‌کند وجه شبه ترکیبی است. از ویژگی‌های بارز ساختار تشبیه در هر دو مجموعه ایهام استخدام در وجه شبه است. «گاهی وجه شبه در ارتباط با مشبه یک معنی و در ارتباط با مشبه به معنی دیگری دارد و یک بار حسی و بار دیگر عقلی است. در این صورت کلام بسیار زیبا و هنری خواهد بود» (شمیسا، ۱۰۰: ۱۳۷۲) روش دیگری که نظامی برای نو کردن تشبیه می‌آفریند این است که وجه شبه را به گونه‌ای به کار می‌برد که در مشبه به یک معنی و در مشبه به، به معنای دیگری است. به جز اختلاف در معنی با توجه به شیوه دریافت مفهوم نسبت به طرفین تشبیه که عقل، تخیل و یا احساس آن را درک می‌کند گاه طرفین تشبیه به دو شیوه مختلف از این سه مقوله قابل درک می‌باشند و با این نسبت می‌توان گونه‌ای وجه شبه ترکیبی برای تشبیهات قابل شد. مجموع این گونه وجه شبه در هردو منظومه درصد بالایی را نسبت به دیگر انواع در کل تشبیهات به خود اختصاص می‌دهد.

شمیسا علت نو شدن تشبیه را در تغییر سبک می‌داند: «وقتی سبکی تغییر می‌کند، بیشترین تغییر در تشبیه و استعاره صورت می‌گیرد زیرا نگرش هنرمند به جهان - که بیشتر در وجه شبه رخ می‌نماید - دچار دگرگونی می‌شود» (همان: ۱۳۹). سبک آذربایجانی سبکی میانه خراسانی و عراقی است. نظامی، شاعری نو پرداز است که در زمینه تشبیه دست به ابتکار زده است. «در هر سبک اصیل جدید، مشبّه‌ها در مقایسه با سبک‌های قبلی، نو و تازه‌اند و لاجرم وجه شبه مبهم می‌نماید، اما این مشبّه‌ها و وجه شبه‌ها پس از بحث‌های بلاغی اندک‌اندک روشن خواهند شد و در اذهان وضوح خواهند یافت، چنان‌که در شعر کهن چنین شد» (همان: ۱۴۴) اما دیدگاه شمیسا حداقل در مورد تشبیهات نظامی صادق نمی‌باشد. برای تبیین این مطلب چند نمونه از تشبیهات با وجه شبه دو گانه را ذکر می‌کنیم:

رخ شاه از طرب چون لاله بشکفت	چو نرگس در نشاط این سخن گفت ۳۰۷
چو باد از آتشم تا کی گریزی	ج نه من خاک توام آبم چه ریزی ۲۸۸
سرانی کز چنین سر پر فسوسند	چو گل گردن زنان را دست بوسند ۲۱۸
همان لشکر کشیدش با نیاطوس	ج جناح آراستش چون پر طاووس ۲۰۹
چو دود از آتش من گشت خیزان (شیرویه)	ج ز من زاده ولی از من گریزان ۳۴۱
نشسته باربند بربط گرفته	ج جهان را چون فلک در خط گرفته ۳۰۸
چو گل در عاشقی پرده دریده	ج ز عالم رفتنه و عالم ندیده ۳۱۰

الف) هیچ یک از مشبه‌به‌های بالا جدید نمی‌باشد. گل و باد و پر طاووس و فلک و ... همیشه مشبه به تشبیهاتی بوده‌اند.

ب) مشبه به هرچقدر هم تازه باشد بعد از شناختن وجه شبه و تکراری شدن آن می‌تواند از مشبه جدا شده و به صورت استعاره به کار رود اما مشبه به‌های بالا اگر از وجه شبه و مشبه جدا شوند مفهوم کلیشه‌ای خود را در تخیل باز می‌یابند و دیگر آن مفهوم تازه و خیال‌انگیزی که در ترکیب جدید با دیگر ارکان یافته‌اند نخواهند داشت.

ج) وجه شبه‌های ترکیبی را بیشتر به صورت فعل به کار برده است. که هریک از مشبه و مشبه‌به‌ها برای این فعل نقشی را ایفا می‌کنند. و یکی از دلایلی که مشبه به نمی‌تواند از وجه شبه جدا شود همین نقش‌پذیری آن نسبت به وجه شبه است.

می‌توان نتیجه گرفت که نظامی در تشبیهات برای گریز از دام تکرار مضمون، وجه شبه را تازگی می‌بخشد نه مشبه به را. نکته دیگر که شایان ذکر است اینکه درصد مجموع تشبیهاتی که یک پایه عقلی دارند در منظومه لیلی و مجنون بیشتر است. که دلیل آن اختلاف نوع تصویری است که نظامی در هر دو منظومه می‌سازد.

۳-۲- مقایسه تشبیهات دو منظومه از نظر ذکر و حذف ادات تشبیه

ادات تشبیه از عوامل «نشان‌داری» است (صفوی، ۱۳۸۰: ۱۰۶) و حذف آن در ساختار تشبیه، از میزان «نشان‌داری» ساختار می‌کاهد، که همین امر زمینه را برای فعالیت خواننده فراهم می‌سازد. «تکامل ادبیات هر زبان گواه این است که حذف ادات، که اندک‌اندک تشبیه را به استعاره نزدیک می‌کند، عاملی است برای پرتأثیر کردن و نیرو بخشیدن به تشبیه» (شفیعی، ۱۳۷۰: ۶۶). حذف ادات تشبیه را از همسانی به یکسانی می‌کشاند. «اگر ادات ذکر نشود کلام طبیعی تر است و گویی شاعر از ابزار تشبیه استفاده نکرده است.» (شمیسا، ۱۳۷۲: ۶۰)

حدود ۵۰ درصد از تشبیهات لیلی و مجنون همراه با ادات و ۲۴ درصد بدون ذکر ادات به کار رفته‌اند. در خسرو شیرین نسبت تشبیهات با ادات بیشتر از لیلی و مجنون است. حدود ۷۲ درصد با ذکر ادات و حدود ۲۵ درصد بدون ذکر ادات به کار رفته‌اند. که این اختلاف نشان می‌دهد که ساختار تشبیه در لیلی و مجنون بیشتر به استعاره نزدیک می‌شود.

۴-۲- مقایسه تشبیه بلیغ در هر دو منظومه

تشبیه بلیغ رساترین و نزدیکترین نوع تشبیه به استعاره است. «می‌توان مدعی شد که تشبیه، انتخاب دو نشانه از روی محور جانمایی بر حسب «تشابه» و ترکیب آنها بر روی محور همنشینی است. استفاده از وجه شبه و ادات تشبیه بر روی محور همنشینی، بر توضیح عملکرد می‌افزاید تا «مدلول» به «مصدق» نزدیک‌تر شود. به همین دلیل است که کاربرد تشبیه در دورترین فاصله میان مدلول، و مصداق «تشبیه بلیغ» نامیده می‌شود» (صفوی، ۱۳۸۰: ۱۲۶)

حدود ۲۲ درصد از تشبیهات لیلی و مجنون بلیغ است که از این مقدار ۱۲ درصد آن اضافی و ۱۰ درصد آن اسنادی است. درصد تشبیهات بلیغ در خسروشیرین ۱۲/۴۰ درصد است. که ۶ درصد آن اضافی و ۱۰ درصد آن اسنادی است.

۵-۲- مقایسه حسی و عقلی بودن دو طرف تشبیه در دو منظومه

جدول شماره ۲				
خسروشیرین		لیلی و مجنون		مجموع ابیات
۵۳۰۰		۴۷۰۰		
درصد	بسامد	درصد	بسامد	
۱۹/۵۰	۱۰۳۴	۱۰/۲۵	۴۸۲	کل تشبیهات
۶۷	۶۹۲	۶۲/۵۰	۳۰۱	حسی به حسی
۰/۲۹	۳	۰/۲۰	۱	عقلی به عقلی
۴/۱۵	۴۳	۴/۷۷	۲۳	حسی به عقلی
۱۰/۵۰	۱۰۸	۱۷/۶۳	۸۵	عقلی به حسی
۱/۱۶	۱۲	۰/۴۱	۲	خیالی
۰/۸۷	۹	۱/۰۳	۵	وهمی

حواس و صور خیال با هم ارتباط تنگاتنگی دارند. «تصویر در شعر، بیانی است که به صور ذهنی حاصل از دریافت‌های حسی شاعر زندگی می‌بخشد. به عبارت دیگر سبب می‌شود تا خواننده احساس کند که چیزی را به گونه‌ای متمایز می‌بیند، لمس می‌کند، می‌بوید، یا می‌شنود» (اسکلتن، ۱۳۷۵: ۱۰۵) در هردو منظومه بیش از ۶۰ درصد تشبیهات دارای طرفین حسی هستند. که در خسروشیرین ۵ درصد از لیلی و مجنون بیشتر است. «مقصود از تشبیه عقلی در اینجا غیر حسی است، مطلقاً یعنی آن چیزی که نه خودش و نه موادش به یکی از حواس ظاهر ادراک شود. پس عقلی «وهمیات، وجدانیات و عقلیات صرفه» هرسه را شامل می‌شود.» (رجایی، ۱۳۹۲: ۱۵۲) تشبیهات عقلی با اینکه درصد غالب را به خود اختصاص نداده است اما درصد آن در لیلی و مجنون حدود دو برابر از خسروشیرین بیشتر است. «از فروع بحث تشبیهی که مشبه به آن عقلی است بحث تشبیه خیالی و وهمی است.» (شمیسا، ۱۳۷۲: ۶۸) «تشبیه خیالی تشبیهی است که مشبه به آن امری غیر موجود و غیر واقعی است که مرکب از حداقل دو جز است اما تک تک اجزای آن حسی و موجودند، روی هم رفته قابل تجسم و تصورند.» (همان: ۶۹) «در تشبیه وهمی مشبه به غیر موجود مرکب از دو جز است و یکی از اجزا هم وجود خارجی ندارد. مثل تشبیه چیزی به آواز گول یا دندان گول به اعتبار اینکه گول وجود خارجی ندارد.» (همانجا) تشبیهات خیالی و وهمی با نسبت بسیار کم و مساوی در هردو منظومه به کار رفته است.

در مقایسه دو منظومه تشبیهاتی که دو طرف آنها حسی باشد در خسروشیرین تقریباً دو و نیم برابر بیشتر از لیلی و مجنون به کار رفته است. و این به خاطر توصیفاتی است که از مجالس رزم و بزم و مناظر طبیعت صورت می‌گیرد و این توصیفات به مراتب در لیلی و مجنون کمتر از نظامی است. تفاوت فرهنگ و محیط به این تفاوت‌ها معنی می‌بخشد. ۱- اختلافاتی از جمله محیط خشک و خشن بیابان‌های عربستان ۲- اختلاف فضای فرهنگی حاکم بر دو محیط اجتماعی ایران و عربستان از جمله اینکه دختران ایرانی به مثل مردان به بزم مینشینند و در رزم هم مهارت دارند. ۳- موسیقی و ترانه بارها در خسروشیرین توصیف شده اما در لیلی و مجنون تنها نغمه و غنایی که شنیده می‌شود اشعار و ابیاتی است که بین لیلی و مجنون رد و بدل می‌شود. ۴- از دیگر مناظر صحنه‌های شکار است که به زیبایی به تصویر کشیده است. ۵- وصف زیبایی دلبران زیبا در خسروشیرین که البته جو عربی حاکم بر لیلی و مجنون عرصه را بر نظامی در این زمینه نیز تنگ کرده است. در کل عرصه جولان نظامی در توصیف و تصویرسازی بسیار بیشتر از لیلی و مجنون است و این عامل هم در تعداد ابیات و هم در تعداد تشبیهات دو منظومه مشخص است. ولی در کل در هردو منظومه گرایش نظامی به تشبیهات با طرفین حسی بیشتر از سایر موارد است و این نشان از آن دارد که نظامی بیشتر به

توصیف محیط و فضای بیرونی گرایش دارد. و می‌خواهد محیطی را به تصویر بکشد که تمام حواس پنجگانه از آن بهره یابند چشم ببیند گوش صدای موسیقی را بشنود مشام عطر عود و مشک عنبر را ببوید چشایی تلخی شراب و مزه شکر را بچشد و لامسه سختی سنگ و نرمی پرنیان را. بعد از تشبیهات دو طرف حسی، تشبیهات با مشبه عقلی و مشبه به حسی بیشترین درصد را دارد و بیشتر برای بیرونی کردن حال درونی شخصیت‌های داستان به کار رفته است. تعداد این گونه تشبیهات در خسرو شیرین حدوداً بیست بیت بیشتر از لیلی و مجنون است اما با توجه به تعداد کل تشبیهات هر مجموعه این نوع از تشبیه در لیلی و مجنون به نسبت درصد بیشتری را به خود اختصاص داده است. و این بدان خاطر است که نظامی بعد از تنگنایی که در توصیف حال بیرون بدان دچار می‌شود به توصیف درون می‌پردازد و آن را نیز بیرونی و قابل لمس می‌کند. به چند نمونه از وجه شباهت‌های حسی در خسرو و شیرین اشاره می‌کنیم:

چو برق از جان چراغی برفروزم شکیب خام را در وی بسوزم ۱۷۳
(حسی کردن امر ذهنی)

چناندر لطف بودش آب دستی که بر آب از لطافت نقش بستی ۱۵۱
جج (تجسم امر ذهنی)

در آن اندوه می‌پیچید چون مار فشاند از جزع‌ها لولوی شهوار ۱۶۰
(تجسم بی‌قراری)

۶-۲- مقایسه تشبیهات دو منظومه از نظر ساختار شکلی و ظاهری

جدول شماره ۳				
خسروشیرین		لیلی و مجنون		مجموع ابیات
۵۳۰۰		۴۷۰۰		
درصد	بسامد	درصد	بسامد	
۱۹/۵۰	۱۰۳۴	۱۰/۲۵	۴۸۲	کل تشبیهات
۷/۷۳	۸۰	۵/۶۰	۲۷	تفضیل
۷/۲۵	۷۵	۷/۸۸	۳۸	مضمّر
۰/۲۹	۳	۰/۴۱	۲	مشروط
۰	۰	۰	۰	مفروق
۰/۴۳	۵	۰	۰	ملفوف
۱	۱۰	۰/۲۰	۱	جمع
۰/۷۷	۸	۰	۰	تسویه
۰/۵۸	۶	۰	۰	معکوس

شکل قرار گرفتن مفاهیم، گونه‌ای از نظم و زیبایی را نشان می‌دهد که در تخیل و هنر شاعرانه نقش دارد. این نوع تقسیم‌بندی، تکیه بر شکل و ظاهر تشبیهات دارد و با توجه به حضور ارکان تشبیه و چگونگی چینش دو طرف تشبیه و تعدد آنها متنوع است. در این بخش، به مقایسه این نوع از تشبیهات می‌پردازیم.

تشبیه تفضیل: این نوع تشبیه، بر مبالغه و اغراق می‌افزاید. هرچند تشبیه خود بر پایه اغراق است. هدف اصلی از این تشبیه نو کردن آن است. «این تشبیه نوعی از تشبیهات شاعرانه است که مختل‌تر از دیگر انواع است و ذهن را از سویی به سوی دیگر می‌برد و در گیرودار تأمل و تفکر، به برتری مشبه می‌انجامد» (طالبیان، ۱۳۷۸: ۱۰۶) تشبیهات این نوع، تقریباً در خسروشیرین چهار برابر بیشتر از لیلی و مجنون است و از نظر درصد حدود دو درصد بیشتر از آن است.

تشبیه مضمَر: «تشبیه مضمَر؛ یعنی تشبیه پنهان بدین معنی که ظاهراً با ساختار تشبیهی مواجه نیستیم ولی مقصود گوینده تشبیه است و به هر حال جمله قابل تاویل به جمله تشبیهی است.» (شمیسا، ۱۳۷۲: ۱۲۲) درصد این نوع تشبیه در هردو منظومه برابر است ولی از نظر تعداد تشبیهات مضمَر در خسروشیرین دو برابر لیلی و مجنون است.

تشبیه مشروط: تشبیه مشروط از تشبیهاتی است «که عنصر اغراق یا دعوی، غلبه دارد و همین نقش دعوی یا اغراق که خود مستقلاً می‌تواند نوعی بیان هنری یا نوعی از صورت‌های خیال شاعرانه باشد - در صورتی که از پایه‌های ذوقی و هنری برخوردار باشد - می‌تواند جنبه خیالی موضوع را وسعت بیشتری دهد» (شفیعی، ۱۳۷۰: ۷۱). بسامد این تشبیه در هر دو اثر یکسان است. در لیلی و مجنون دو بار و در خسروشیرین سه بار به کار رفته است.

تشبیه مفروق: «چند مشبه و مشبه به داریم اما هر مشبه با مشبه به خود همراه است» (شمیسا، همان: ۱۱۹) بسامد این نوع تشبیه در هردو منظومه صفر است.

تشبیه ملفوف: «مشبه (حداقل دوتا) جداگانه ذکر شود و سپس مشبه به‌های هر کدام به ترتیب جداگانه گفته شود. این گونه تشبیه مبتنی بر صنعت بدیعی لف و نشر است.» (همانجا) بسامد این تشبیه در لیلی و مجنون صفر و در خسروشیرین ۵ بار است. **تشبیه جمع:** «عکس تشبیه تسویه است یعنی برای یک مشبه، چند مشبه به می‌آورند» (همان: ۱۲۰) بسامد این تشبیه در خسروشیرین ۱۰ بار و در لیلی و مجنون یک بار است.

تشبیه تسویه: «برای چند مشبه یک مشبه به بیاورند، یعنی آن چند مشبه را به لحاظ حکمی (وجه شبه) یکسان و مساوی در نظر گیرند.» (همانجا) بسامد این تشبیه در لیلی و مجنون صفر و در خسروشیرین ۸ بار است.

تشبیه معکوس: «نخست مشبهی را به مشبه بهی تشبیه و سپس جای مشبه و مشبه به را عوض کنند یعنی مشبه به را در حکم مشبه و مشبه را در حکم مشبه به بگیرند.» (همان: ۱۲۱) بسامد این تشبیه در لیلی و مجنون صفر و در خسروشیرین ۶ بار است. تشبیهاتی که در جدول فوق نشان داده شده‌اند. تشبیهاتی است که نظامی برای تازه کردن بیانش و تنوع در کلام به جای ساختار عادی تشبیه به کار برده است. و کلام را برای تاثیر بخشی و زیبایی بیشتر بدانها آراسته است. نظامی در هردو منظومه برای نو کردن تشبیهات بیشتر روش تضمیر و تفضیل را به کار برده است. تعداد این ابیات به مراتب در خسروشیرین بیشتر است. این تشبیهات بیشتر در توصیف معشوقه‌های خسروشیرین به کار رفته است. جایی که در توصیف ماه صورت و قد سرو و سنبل گیسو و لعل لب به تکرار می‌افتد این شیوه‌ها را برمی‌گزیند.

۷-۲- مقایسه تشبیهات دو منظومه از نظر مفرد یا مرکب بودن

جدول شماره ۴				
خسروشیرین		لیلی و مجنون		مجموع ابیات
۵۳۰۰		۴۷۰۰		
درصد	بسامد	درصد	بسامد	
۱۹/۵۰	۱۰۳۴	۱۰/۲۵	۴۸۲	کل تشبیهات
۷۴	۷۶۲	۵۷/۶۷	۲۷۸	مفرد
۳/۳۸	۳۵	۷/۰۵	۳۴	مرکب
۷/۰۵	۷۳	۱۳/۹۰	۶۷	تمثیلی

مقصود از تشبیه مرکب «یک هیئت انضمامی است و به قول قدما مرکب، هیات منتزع از چند چیز است و با زبان امروز، تابلو و تصویری است ذهنی که چند چیز در به وجود آوردن آن نقش داشته باشد.» (شمیسا، ۱۳۷۲: ۷۰) تعداد تشبیهات مفرد در خسروشیرین

شیرین تقریباً سه برابر لیلی و مجنون است و تشبیهات مرکب تقریباً برابرند نظامی خصوصاً در خسرو شیرین کمتر به منظره‌سازی پرداخته است. و بیشتر به توصیفات منفرد گرایش داشته است. البته تشبیهات منفرد گاه با صفت و یا اسمی مقید می‌شوند که مفهوم یا حالتی را به تصویر اصلی می‌افزاید.

بسامد تمثیل در هر دو منظومه تقریباً برابر است اما با توجه به اختلاف تعداد تشبیهات در صد آن در لیلی و مجنون دو برابر خسرو شیرین است. در کتب بلاغی «بحث تمثیل، نخست در ذیل تشبیه مطرح شد. علمای بیان عموماً تمثیل را شاخه‌ای از تشبیه شمرده و با تعابیر «تشبیه تمثیل، تمثیل تشبیهی، استعاره تمثیلیه و تمثیل» از آن یاد کرده‌اند.» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۲۵۴) می‌توان تشبیه تمثیل را از گونه تشبیه معقول به محسوس به حساب آورد و بر آمار تشبیهات معقول دو منظومه افزود زیرا «در تشبیه تمثیل مشبه امری معقول و مرکب است که برای تقریر و اثبات آن مشبه‌بھی مرکب و محسوس ذکر می‌شود.» (شمیسا، ۱۳۷۲: ۱۰۴) تعداد تقریباً چشمگیری تمثیل در هر دو منظومه به کار رفته است اما درصد آن در لیلی و مجنون تقریباً دو برابر خسرو شیرین است. اگر درصد تشبیه تمثیل را به درصد تشبیهات معقول در دو منظومه بیافزاییم این درصد در لیلی و مجنون به ۳۸ درصد می‌رسد و در خسرو شیرین به ۲۳ درصد می‌رسد. که نشان از این دارد که نظامی در لیلی و مجنون بیشتر توجه به امور معقول دارد و در خسرو شیرین به امور محسوس.

خسروشیرین		لیلی و مجنون		مجموع ابیات
۵۳۰۰		۴۷۰۰		
درصد	بسامد	درصد	بسامد	
۱۹/۵۰	۱۰۳۴	۱۰/۲۵	۴۸۲	کل تشبیهات
۳۵	۳۶۱	۳۲/۹۸	۱۵۹	مفرد مجرد به مفرد مجرد
۱۴/۲۱	۱۴۷	۱۴/۳۱	۶۹	مفرد مجرد به مفرد مقید
۴/۱۵	۴۳	۵/۶۰	۲۷	مفرد مقید به مفرد مجرد
۴/۹۳	۵۱	۴/۷۷	۲۳	مفرد مقید به مفرد مقید
۰/۱	۱	۱/۴۵	۷	مفرد مجرد به مرکب
۰/۱	۱	۰/۴۱	۲	مفرد مقید به مرکب
۳/۳۸	۳۵	۵/۳۹	۲۶	مرکب به مرکب
۰	۰	۰	۰	مرکب به مفرد

همان‌طور که از داده‌های جدول مشخص است علاقه نظامی بیشتر به تشبیهات مفرد است و گونه‌های مختلف آن را از مجرد و مقید به کار برده است. هرچند تقید به قید حالت؛ و در اسم و صفت کمتر، حالت و گاه حرکتی را به تصویر نخست می‌افزاید، اما تصویرگری و منظره سازی که از ترکیب چند صورت ایجاد شده باشد صورت نمی‌گیرد. در مفرد مقید «تکیه بر روی یک چیز است و مرکز تصویر مفرد است.» ولی در مرکب «تصویر هیاتی منتزعه از چند چیز است.» (همان: ۷۴) نظامی کمتر به ارتباط بین تصاویر توجه می‌کند. مقایسه بین تشبیهات دو منظومه نشان می‌دهد که تشبیه مفرد با طرفین مجرد در این نوع تصویر در هر دو منظومه تقریباً یکسانند و بیشترین درصد را به خود اختصاص داده است.

۸-۲- مقایسه تشبیهات دو منظومه از نظر اغراض تشبیه

خسروشیرین		لیلی و مجنون	

۵۳۰۰		۴۷۰۰		مجموع ابیات
درصد	بسامد	درصد	بسامد	
۱۹/۵۰	۱۰۳۴	۱۰/۲۵	۴۸۲	کل تشبیهات
۸/۲۲	۸۵	۳/۵۲	۱۷	بیان امکان مشبه
۲۰/۹۸	۲۱۷	۳۴/۶۴	۱۶۷	بیان حال مشبه
۰/۰۱	۱۶	۱/۴۵	۷	ن مقدار حال مشبه
۲/۴۱	۲۵	۴/۳۵	۲۱	شگفتی و اعجاب مشبه
۳۴/۵۰	۳۵۶	۲۰	۹۵	سین و تعظیم مشبه
۳	۳۱	۲/۴۸	۱۲	ت جلوه دادن مشبه در چشم مخاطب

با نگاهی گذرا به جدول اغراض تشبیه متوجه می‌شویم که اختلاف بارز این قسمت مربوط به حال مشبه و تحسین و تعظیم مشبه است. در لیلی و مجنون تشبیهات مربوط به حال مشبه با در نظر گرفتن مقدار حال مشبه حدود پانزده در صد از خسرو و شیرین بیشتر است و همین اختلاف معنی دار در قسمت مربوط به تحسین و تعظیم معکوس می‌شود یعنی تشبیهات مربوط به تحسین و تعظیم در خسرو شیرین پانزده درصد بیش از لیلی و مجنون است. با نمونه‌هایی که از هر دو مجموعه می‌آوریم مشخص می‌شود که تحسین و تعظیم مشبه بیشتر در مورد توصیفات ظاهری شخصیت‌ها و مناظر است نه تحسین اخلاق و حال درون. علت این اختلاف آشکار این است که مناظر خشک و خشن و تصاویر خشک و خشن صحرای عربستان که اخلاق این مردم را نیز خشک و خشن کرده است مجال جولان را از نظامی گرفته است و به جای توصیفات ظاهری به شرح حال درونی و بی‌قراری‌های لیلی و مجنون پرداخته است. اما بر عکس در خسرو شیرین چشم و گوش نظامی را عرصه‌های سرسبز دشت‌ها و شکارگاه‌های آذربایجان پر کرده است. و نغمه موسیقی و عطر دلنواز و زیبایی دلنواز دلبران ایرانی و ارمنی ب اکثر ابیات خسرو شیرین جاری است.

۹-۲- نمونه‌هایی از تشبیهات دو منظومه

خسرو شیرین:

چو سبزه لب به شیر برف شستم	چو گل بر چشمه‌های سرد رستم ۲۸۶
ج	
بساطی سبزه چون جان خردمند	هوایی معتدل چون مهر فرزند ۱۵۹
ج	
شدند آن روضه ای حوران دلکش	به صحرایی چو مینو خرم و خوش ۱۶۶
ج	
به صحرایی شدند از صحن ایوان	به سرسبزی چو خضر از آب حیوان ۶۱
ج	
در آب نیلگون چون گل نشسته	پرنده نیلگون تاناف بسته ۸۲
	جججج
عراقی وار بانگ از چرخ بگذاشت	به آهنگ عراق این بانگ برداشت ۳۱۱
نوای هر دو ساز از بریط و چنگ	بهم درساخته چون بوی با رنگ ۳۰۹
سپید و نرم چون قاقم بر و پشت	کشیده چون دم قاقم ده انگشت ۳۲۷

گشاده سر کنیزان و غلامان	چو سروی در میان شیرین خرامان ۳۴۶
رخ‌ی چون تازه گل‌های دلاویز	گلاب از شرم آن گل‌ها عرق ریز ۳۲۷
ج	ج
پرنده‌ی زرد چون خورشید بر سر	حریری سرخ چون ناهید در بر ۳۴۶
فروغ شمع‌های عنبرآلود	بهشتی بود از آتش باغی از دود ۳۱۰
ج	ج
گهش چون گل نهادن روی بر روی	گهش بستن چو سنبل موی بر موی ۲۱۳

لیلی و مجنون:

جج	بر خاک فتاده چون ذلیلان	در زیر درختی از مغزیلان ۵۲۱
ج	در سلسله بام و در گرفته	می زیست چو مار سر گرفته ۵۱۷
مجنون	رمی‌ده نی‌ز در دشت	سرگشته چو بخت خویش می گشت ۴۹۸
شده	نوحه کنان درون غاری	چون مارگزیده سوسمار ۵۱۱
شب	چون سر زلف یار تاریک	ره چون تن دوستار باریک ۵۱۱
پی	رامن او درنده‌ای چنبد	خازن شده چون خزینه را بند ۵۵۹
ج	با آه چو من سموم داغی	کس بر نخورد ز چون تو باغی ۵۲۴
ج	ناسوده چو مار بردیده	نغنوده چو مرغ پر بریده ۵۱۳
مجنون	چو شب چراغ مرده	افتاده و دی‌ساده زاغ برده ۵۱۴

در اشعار غنایی عواطف و احساساتی که شاعر تجربه کرده است به خواننده منتقل می‌شود. «شاعر رمانتیک تصویر را به قصد شرح اندیشه و آرایش پیام خود به کار نمی‌گیرد، او در اشیا حالات درونی خود را می‌بیند، رنج و اندوه خویش را بر دوش اشیا می‌نهد تا آنها را تابع خود و همدل و همزبان خویش کند. شاعر می‌خواهد در تصویر همان حالتی را به خواننده نشان دهد که خود عینا تجربه کرده است؛ زیرا از نظر شاعر رمانتیک وظیفه شعر عبارت است از تاثیرگذاری در مخاطب نه رساندن پیام و تقریر و توضیح و آرایش اندیشه.» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۴۷) از مطالعه نمونه‌ها پیداست که قصر چون بهشت مداین، زیبارویان پرنیان پوش، نغمه موسیقی بارید و رامبد و نکیسا، بوی عطر عود و عنبر که مشام را می‌نوازد، سردی آب چشمه‌های کوهستان، لذت آب تنی در چشمه بیشه، روشنی شمع‌های عنبرآلود، باد خنک کوهستان، سرسبزی دشت‌های باز و... چه بسیار مجال خیال‌پردازی به نظامی می‌دهد. و از آنچه خود با تمام حواسش درک کرده است، چشم و گوش و مشام خواننده را هم از این لذت بی‌بهره نمی‌گذارد.

خود پیدا است که بیابان‌های بی‌انتهای سموم گرم و خشک که روح را چون خاک بیابان می‌میراند، سرکشی خار مغیلان، که عرصه را برای جولان مار و سوسمارهای گزنده فراهم کرده است روح نظامی را هم چون روح مجنون شرحه شرحه کرده است. آن گونه که از توصیف بیابان به شرح احوال مجنون گریز می‌زند. همین باعث شده تشبیهات لیلی و مجنون بیشتر عواطف و روح خواننده را سیراب می‌کند نه چشم و گوش و دیگر حواس او را. برعکس تشبیهات خسرو و شیرین لذت تصاویر را به حواس خواننده می‌چشاند.

۳- نتیجه‌گیری

با توجه به درصد تشبیهات به کار رفته در هر دو منظومه، ۱۹/۵۰ درصد در خسرو شیرین و ۱۰/۲۰ درصد لیلی و مجنون دریافتیم که نظامی در خسرو شیرین عرصه را برای تصویرسازی بازتر دیده است که این قابلیت با فضا و فرهنگ ایرانی حاکم بر خسرو شیرین ارتباط دارد. در عرصه تشبیه، نظامی شاعری نوپرداز است و ابتکار او در آفرینش گونه‌ای وجه شبه دوگانه با استفاده از صنعت استخدام است که با دو طرف تشبیه روابط دوگانه عقلی/حسی، عقلی/تخیلی، و حسی/تخیلی برقرار می‌کند. این وجه شبه با هریک از طرفین تشبیه معنای جداگانه‌ای دارد. این وجه شبه از جمله قابل حذف نیست چون با طرفین روابط دستوری و معنایی برقرار می‌کند. بیشترین آمار تشبیه در هردو منظومه تشبیهات مرسل و مفصل است. البته درصد تشبیهات موکد و تشبیهات بلیغ در لیلی و مجنون بیشتر از خسرو شیرین است و این گویای آن است که ساختار تشبیه در لیلی و مجنون بیشتر از خسرو شیرین به استعاره نزدیک می‌شود. وجه شبه عقلی و تشبیه با یک طرف عقلی در لیلی و مجنون بیشتر از خسرو شیرین به کار رفته است. درصد تشبیهات مفرد در هردو منظومه تقریباً یکسان است. تشبیه مرکب با اختلاف کمی در لیلی و مجنون بیشتر از خسرو شیرین به کار رفته است. نظامی به ندرت از نظر شکل تشبیه نوآوری‌هایی در هردو منظومه داشته است. تشبیهات ملفوف و مفروق، تسویه و معکوس در لیلی و مجنون اصلاً به کار نرفته است اما با درصد کمی در خسرو شیرین به کار رفته است. نظامی برای نوکردن تشبیهات کهنه بیشتر از روش‌های اضمار و تفضیل در هردو مجموعه بهره می‌گیرد. البته درصد این تشبیهات در خسرو شیرین بیشتر است. اغراض تشبیه در خسرو و شیرین بیشتر تحسین و تعظیم مشبه است و در لیلی و مجنون بیان حال مشبه.

منابع و مأخذ

- اسکلتن، رابین. (۱۳۷۵). حکایت شعر، ترجمه مه‌رنگیز اوحدی، با مقدمه و ویرایش اصغر دادبه، تهران: میترا.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۱). سفر در مه، چاپ دوم، تهران: نگاه.
- رجایی، محمد خلیل. (۱۳۹۲). معالم البلاغه در علم معانی، بیان و بدیع، چاپ چهارم، شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
- زنجانی، برات. (۱۳۷۷). صور خیال در خمسه نظامی، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۰). صور خیال در شعر فارسی، تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۲). بیان، چاپ سوم، تهران: میترا.
- صفوی، کورش. (۱۳۸۰). از زبان‌شناسی به ادبیات (شعر)، جلد دوم، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه هنر و اندیشه اسلامی.
- طالبیان، یحیی. (۱۳۷۸). صور خیال در شعر شاعران سبک خراسانی، چاپ اول، کرمان: موسسه فرهنگی و انتشاراتی عماد کرمانی.
- فتوحی رودمجنی، محمود. (۱۳۸۹). بلاغت تصویر، تهران: انتشارات سخن.
- نی‌لو، علیرضا؛ شیروی، مصطفی. (۱۳۸۹). «مقایسه ساختار تشبیهات مخزن‌الاسرار و مطلع‌الانوار»، فنون ادبی، دوره دوم، شماره دوم، ۳۵-۶۲.
- نظامی، ایاس بن یوسف. (۱۳۷۸). کلیات نظامی گنجوی، مطابق نسخه حسن وحید دستگردی، چاپ سوم، تهران: انتشارات نگین.
- هادی، روح‌الله، نصیری، زینب. (۱۳۹۲). «مقایسه ساختار تشبیه در خسرو و شیرین و ویس و رامین»، مجله علمی پژوهشی ادب فارسی، دوره ۳، شماره ۲، صفحه: ۱۱۵-۱۳۱.

Surf and download all data from SID.ir: www.SID.ir

Translate via STRS.ir: www.STRS.ir

Follow our scientific posts via our Blog: www.sid.ir/blog

Use our educational service (Courses, Workshops, Videos and etc.) via Workshop: www.sid.ir/workshop